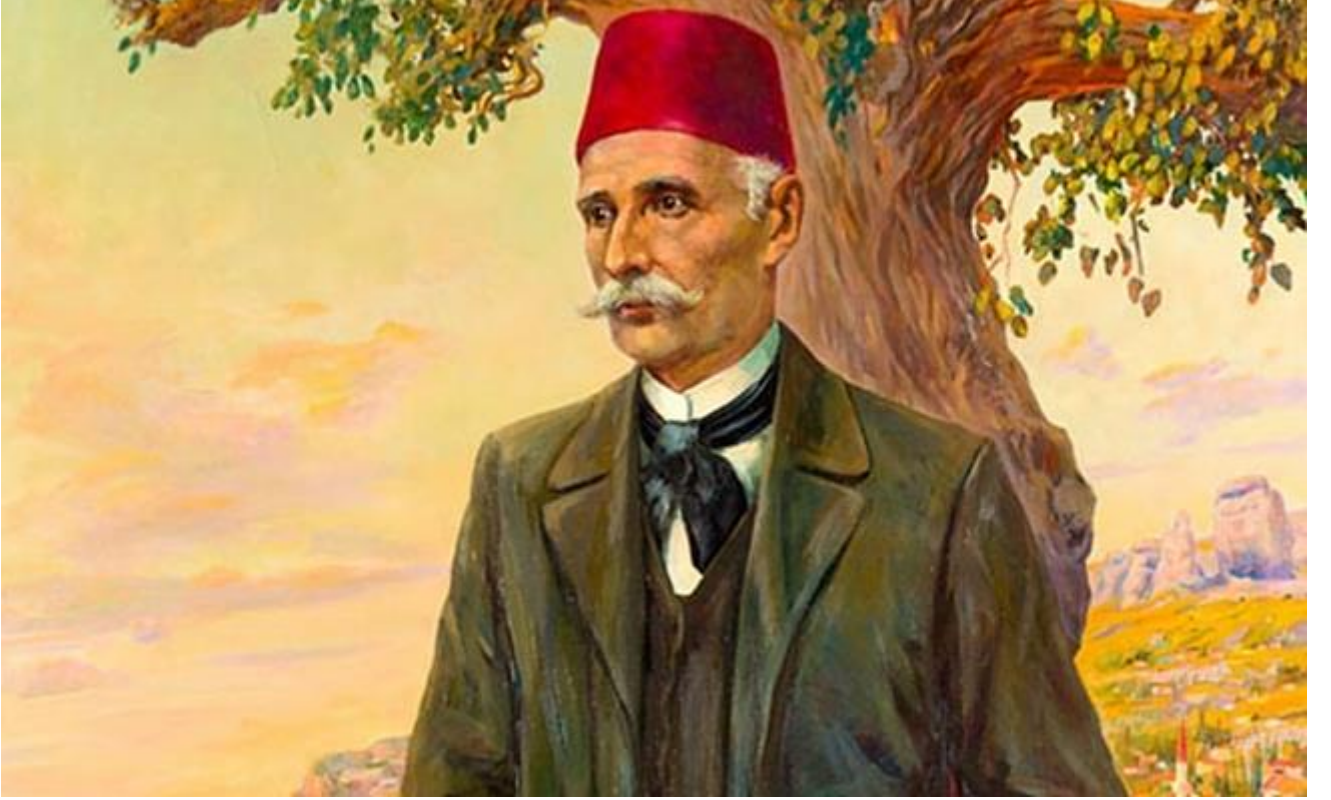

21.02.2020

İslâm toplumlarının gerikalmışlık sorunu karşısında İsmail Gaspıralı'nın yenilikçi çizgisi

[Abdullah Gündoğdu](#)

İsmail Gaspıralı

İsmail Bey Gaspıralı, kuşkusuz Türk aydınlanmasının ve yenileşmesinin en önemli isimlerinden biridir. Onun yenilikçi çizgisini anlamak, esas itibariyle Türk çağdaşlaşmasının köklerini ve buna tesir eden Rusya Türklüğünün birikimini anlamayı mümkün kılar. İsmail Gaspıralı, ölümünden itibaren artan bir ilgi ile her yönü ile araştırmalara konu edilmektedir. Bu konuda Türkiye’de ve dışarıda hatırı sayılır bir edebiyat vücuda gelmiş bulunuyor. Biz bu çalışmamızda Gaspıralı'nın artık çokça yazılan hayat hikâyesini tekrar etmeden, onun düşüncelerini ve diğer Ceditçilerden ayrılan yenilikçi çizgisini ortaya koymaya çalışacağız.

Türkiye ve Rusya Müslümanları arasında çağdaşlaşma

Batı Avrupa'nın Yeniçağ ile lokomotif vazifesi görerek hızlı bir değişime girmesi, dünyanın tamamını bir daha aynı kalmayacak bir biçimde değişime zorlayacaktır. Batı Avrupa dışında kalan ve eski dünya düzenini paylaşan ülkeler, gönüllü veya gönülsüz olsalar da bu lokomotifin arkasına takılan katarlar halinde er ya da geç aynı istikamete yöneleceklerdir. Eski dünyanın fetih imparatorluklarından ikisine sahip olan **Türkler ve Ruslar benzer şekilde Batılılaşma meselesiyle baş etmek zorundaydılar. Bununla birlikte Ruslar, yenileşme istikametinde Türklerden hep daha önde ve daha istekli olmuştur.** Bu bağlamda Türkiye ve Rusya'nın Batı karşısındaki konumları ve çağdaşlaşma çabalarının karşılaştırılmalı olarak incelenmesinin çok öğretici olacağına belirtilmesi gerekir.

Doğudaki Batılı: Rusya

Despotik bir hükümdar olan *İvan Grozni* (ölümü 1584), her ne kadar daha çok Asya istikametinde genişleyen bir imparatorluğu Ruslara bağışlamış olsa da aslında Rusya'nın iktisadi ve kültürel yönü hep Avrupa'ya dönük kalmıştır. **Matbaa, gecikmeli de olsa, 1563 yılında Rusya'da yayılmış bulunuyordu.** Gecikmeye rağmen bu tarih, yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebaasından çok daha önceki bir tarihe denk gelmekteydi. Petro (ölümü 1725) çağı, Rusya için yenileşme dışındaki tüm ihtimalleri ortadan kaldırmış ve daha sonraki yüzyılda Rusya'nın Türk ülkelerini aşarak Pasifik'e uzanması, Batı'nın Doğu'ya genişlemesi olarak algılanmıştır.^[1] Bütün bunların sonucunda artık **Rusya, Doğu'daki Batılı idi. Osmanlılar ise Rusya'nın aksine Batı'nın burnunun dibindeki Doğulu kalmaya devam ettiler.**

Yenileşmeye direnen Osmanlı

Osmanlı Türklerinin gerçek anlamda yenileşme çabalarının başlama tarihi 1699 *Karlofça Antlaşması*'ndan sonra, 18. yüzyıl başı olarak ele alınır. Ancak bu dönemde yapılanlar, Rusya ile kıyaslandığında sathi ve yetersiz kalmıştır. Osmanlılar, geleneksel yapısındaki bozulmayı hissetmelerine karşın buna karşı çareyi daha çok aslına **eski usûle dönüştürme** görmüşlerdir. Bu doğrultuda ortaya konan ıslah çabaları ise yenileşme yolunda bir yüzyıl kadar zaman kaybına neden

olmuştur. Bütün engellere rağmen yapılabilen işlerin de askerlik ile sınırlı kaldığı bu dönemde, Osmanlıların Avrupa ile arasındaki teknolojik uçurum kapanamayacak kadar açılmış bulunuyordu.[2] Nihayetle, **19. yüzyıla girerken Sanayi Devrimi ve Demokratik Devrimlerin yarattığı ivme ile Batı'nın tüm dünyada katî bir üstünlüğü başlıyordu.** Bu yüzyılda, Asya'nın kadim uygarlıklarının, özellikle de İslâm dünyasının güçten düşerek Batı'ya boyun eğmek zorunda kalışı, Batı'nın üstün siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel gücü yanında, Türkiye'de *Osmanlı*, Hindistan'da *Babür*, İran'da *Kacar* ve Çin'de *Mançu* hanedanlarının iç bünyesinde ölümcül hastalıkların tüm bünyeyi etkisi altına almış olması ile de alakalıydı.[3] Bu dönemde hepsinin önünde **Batı'ya karşı Batı'dan kuvvet bulmak** şeklinde özetlenebilecek bir ikilem belirmişti. Asya'nın geri kalan kısmından farklı olarak Müslümanlar, bir değişiklik yapılacaksa bile bunun ancak *tarihi olanla dini olanı ayırt etmek* şeklinde olması gerektiğine dair farklı bir direniş yöntemi geliştirdiler. Buna göre İslâm toplumlarının parlak geçmişlerine dönmeleri, **ilk İslâmlık ile aralarına giren tarihi tortunun temizlenmesi** ile mümkün olabilirdi. Bu algı, İslâm dünyasında Asya'daki diğer toplumlara nispetle çağdaşlaşmaya karşı daha uzun sürecek olan bir direniş hazırlamış, yenileşme gereğini, özgün biçime dönüş olarak gören *Vahabîlik*'ten siyasal İslâmcılığa kadar uzanan çizgide bir dizi püriten tepkiye dönüştürmüştür.[4] Türkler, İslâm dünyasında nispeten yenileşme ve çağdaşlaşma sorunlarını daha nesnel algılayarak kendilerine özgü bir model geliştirmeyi başarabildiler. Bunda hem Osmanlı Türklerinin hem de Rusya Türklerinin Batı ile iç içe oluşları belirleyici olmuştur. Bu özgün modelin, Rusya Türkleri arasındaki en önemli mimarlarından biri de şüphesiz Gaspıralı'dır.

Rusya Osmanlıların öldürücü hasmı haline gelirken...

Kararlı çağdaşlaşması sonucunda Avrupa'nın başlıca askeri ve siyasi gücü olarak ortaya çıkan Rusya, Avrupa ve Asya'daki genişlemesini hızlandırmış, bu durum ise en çok Osmanlıları ve Asya'daki Türkleri etkisi altına almıştır. Asya'daki arkaik Türk siyasi teşekkülleri de birbiri ardınca Rusya'nın tahakkümüne girmiştir. Rusya'nın Batılılaşma yönündeki bu yolculuğu sonucunda, kesp ettiği kuvvet sayesinde Osmanlıların öldürücü hasmı haline gelmesi, Türkiye için de Batılılaşmaktan başka

bir tercih bırakmamıştır. Şartların sunduğu çözüm, hasmının yaptığı yapmaktan başka bir şey değildi. İşte, Gaspıralı'nın doğup büyüdüğü 19. yüzyıl ikinci yarısı, Rusya'nın çağdaşlaşmasının semerelerini topladığı Osmanlıların ise zoraki de olsa bu yola girdikleri bir döneme denk gelir.

Yenileşmekten başka seçenekleri yoktu

19. yüzyıl, Rusya Müslümanları için de büyük dönüşümlerin habercisi idi. Onlar, modern okullardan yoksun oldukları için çocuklarını *İstanbul*, *Beyrut* hatta *Kahire* ve *Medine* okullarına yollamaktaydılar. Bunlar ise ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu dönemde, diğer bütün Müslüman topluluklarının aksine, **yenileşme hareketlerinin süreklilik kazandığı Rusya'da yenileşmecî fikirler iktidardan değil aşağıdan geliyordu**. Zira burada mahkûm durumda olan Müslümanların kaybedecek istiklalleri bulunmadığı için yenileşmekten başka seçenekleri de bulunmuyordu. Rusya'nın mahkûm uyrukları olan Müslüman Türkler, uzun yüzyıllar içerisinde toplumsal piramidin en alt basamağına düşmüşlerdi. Bu yüzden onların yenileşme ihtiyacı, sınıfsal karşılığı olan bir akım olmuştur. İslâm ise onlar için egemen Hristiyan Rus toplumu karşısında kimliklerini koruyan bir fanus hüviyeti görmekteydi. Onların sınıf mücadelesi, hem dini yenileşme hem de milli uyanışın yolunu açmıştır. Bu noktada önce Kazan ve ardından Azerbaycan Türkleri kendi yenileşme imkânlarını aramaya başladılar.

Ceditçilik doğuyor

Kazan Türkleri arasında yenileşmenin öncülerinden olan *Abdünnasîr Kursavî* (1775-1812), İslam dünyası içerisinde erken sayılacak bir zamanda, hem de o vakit ulema arasında hâkim konumda bulunan *Eş'ârî* kelam anlayışı karşısında, *Mâturûdî* anlayışına dayanan ve içtihat kapılarını açan sağlam bir temel bulmuştur. *Şehabeddin Mercanî* (1818-1889) ile kuvvetli bir çıkış yapan Tatar yenilikçiliği, onun çalışmalarıyla millî uyanışı temin edecek bir mahiyet kazanmış, takipçileri Feyizhânî (1826-1866), Kayyum Nâsirî (1884- 1907) ile de halka mal olmuştur.^[5] Bu yenileşme iklimi, İslami düşünce bakımından da çok ilerici bir muhit özelliği taşımaktaydı. Bunlardan *Alimcan Barudi* (1857-1921), *Rızaeddin*

Fahreddin (1858-1936) ve *Musa Carullah Bigiev* (1875-1945) gibi din adamları gelenekle çağdaş dünya arasında sağlıklı bir yol göstermişlerdir.[6] Rusya Müslümanları içerisinde Ceditçilik olarak adlandırılan bu yenileşme akımı, en güçlü atılımını Cedit hareketiyle özdeşleşmiş olan *İsmail Bey Gasprinski* (1851- 1914)[7] ile elde etmiştir. Akçura da aydınlanmacı İslamcılığı ortak milli bir uyanış haline getiren Gaspıralı'yı, bütün Türkçülük hareketinin merkezi siması olarak tanımlar.[8]Giderek etki alanını genişleten bu akım, Türk çağdaşlaşmasının en temel bileşenlerinden biri olacaktır.

İsmail Gaspıralı'nın düşünce dünyasının gelişimi

Yenileşmenin ilk öncüleri, işleri gereği Rus kültür ortamında bulunan, Çarlığın askeri ve sivil hizmetlerinde çalışanlardı. Bu ilk öncü kuşak, 1830'lara kadar var olan Rus-Tatar okullarına gitmişlerdi. Gaspıralı'nın babası *Mustafa Ağa* da Odessa'daki askeri lisenin ilk mezunlarından, açık fikirli biri idi. Gaspıralı ve sonraki kuşaklar ise Rus üniversiteleri ve öğretmen yetiştiren enstitü mezunları arasından çıkmıştır. Asıl mesleği öğretmenlik yanında yazarlık, gazetecilik olan bu kuşaklar, milli uyanışın öncüsü durumundaki aydın sınıfı içerisinde geniş bir kesimi oluşturuyordu. Bunlar mahkûm durumdaki kendi cemiyetleri ile hâkim durumdaki Rus cemiyetini kıyaslama imkânına sahiptiler. Gaspıralı'nın çocukluk ve gençlik yılları, Rusya'nın Avrupa'da İngiltere ve Fransa ile rekabete girdiği, reform hareketlerinin ivme kazandığı bir döneme denk gelir. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından 60 yıldan fazla bir zaman geçmiş, Rus idare tarzı ve düzeni de bölgede iyice yerleşmiş bulunuyordu. Yenilikçi fikirler Rusya'nın taşrası konumundaki Kırım'ın Bahçesaray'ında da makes bulmakta idi.

Genç İsmail Rusya'nın demir yumruğunu hissediyor

Gaspıralı, geleneksel eğitim sistemi ile *Bahçesaray*'da *Zincirli Medrese*'de yüzleşmiş, daha sonra 10 yaşında *Simferopol Gymnasiumu*'na gönderilmiştir. 12 yaşında *Voronej Askeri Lisesi*'ne kaydolmuş, ardından okuluyla birlikte Moskova'ya nakledilmiştir. Onun milli uyanış yolunu seçmesinde Moskova'da askeri lisede iken yakın teması olduğu *Moskovskiya Vedomosti* (Moskova Gazetesi) editörü *İvan*

Katkov gibi Pan-Slavistlerin etkisi olmuştur. 1867'deki *Girit* ihtilali sırasında Slavistlerin gösterdiği duyarlılığı göstermek amacıyla *Litvanya* Tatarlarından arkadaşı *Mustafa Mirza* ile *Girit* isyanında Türk ordusunda gönüllü zabıt olarak hizmet etmek amacıyla *Odessa*'ya kadar gitmişlerdir. Bu plansız ve duygusal teşebbüsün pasaportları olmadığı için akim kalmasının, Gaspıralı'nın mücadele çizgisinde çok öğretici bir kırılma noktası olduğu anlaşılıyor. Gaspıralı tutuklanmış, babasının kendisi ile ilgili şatafatlı bir Çarlık ordusu subayı olma hayallerine veda ederek Kırım'a geri gönderilmiştir. Genç İsmail, kendi hayatını ve hepsinden önemlisi milleti için tasarladığı hayalleri karartabilecek Rusya'nın demir yumruğunu o gün hissetmiş olmalıdır. Bahçesaray'da daha önce öğrencisi olduğu *Zincirli Medrese*'de mecburî Rusça öğretmenliğine tayin edilmesi ile ileride onu Türk dünyasının aydınlanma önderi *İsmail Bey Gaspıralı* yapacak olan hayatının B planına geçiş yapmış oluyordu. Gaspıralı Rusya'nın taşrası sayılacak *Bahçesaray*'a döndükten sonra bile, kendisine aydın bir muhit bulabilmiştir. *N. Çernişevsky, D. Pisarev, V. Belinsky, A. Herzer* gibi liberal düşünceli Rus yazarlarını, kendisini izlemekle görevli polisler vasıtasıyla burada okumuştur. Gaspıralı'nın halkla ilişkiler konusunda onun mizacından kaynaklanan kendine özgü bir üstünlüğü bulunuyordu. Ne istediğini bilen, kendine güvenen ve görüşlerini aşırıya kaçmadan açıklıkla ifade eden tavırları, karşıt fikirlere sahip çevrelerde bile kabul görmesinde ona kolaylık sağlıyordu.

Çar'ın ordusunda olamasa da Padişah'ın ordusunda zabıt olma hayali

Çar'ın ordusunda olamasa da Padişah'ın ordusunda zabıt olma hayali ile dış dünyayı keşfetme iştiağı onu 1871'de dört yıllık Türkiye ve Fransa yolculuğuna sevk etmiştir. Bu teşebbüsü de Çarlığın İstanbul'daki demir yumruğu durumundaki *İgnatief*'in (ölümü 1908) *Sadrızam Mahmud Nedim Paşa*'ya kadar ulaşan baskısı ile yine akim kaldı. Ancak Gaspıralı, her sonuca göre planlarını yapılandırabilme kabiliyetine sahipti. Bu dönemde mükemmel Rusçası yanına, mükemmel Fransızcasını da eklemiş, St. Petersburg ve Moskova'da çıkan bazı Rusça gazetelerde Doğu üzerine, siyasî olmayan makaleler yayımlayarak esas mesleği haline gelecek yazı hayatına da ilk olarak İstanbul'da başlamış bulunuyordu. Fransa

süzgecinden Avrupa medeniyeti üzerine yaptığı gözlemler, onun düşünce dünyasını büyük oranda şekillendirmiştir. Bu şekilde Gaspıralı'nın Batı uygarlığını sadece Rusya penceresinden değil doğrudan kaynağında anlama imkânına sahip olmasının, diğer Rusya Müslümanları aydınlarına göre, ona düşünce ve duygu üstünlüğü kazandırmış olduğunu söyleyebiliriz. Aynı özellikleri Türk çağdaşlaşmasının diğer temsilcileri olan *Akçura* ve *Ağaoğlu*'nda gördüğümüz bu durum, onların diğer Müslüman aydınlara nispetle daha mutedil, Rus aydınlar karşısında da daha özgüvenli olmalarını temin etmiştir. Hatta mukayese yapma şansına sahip olmayan ve doğrudan Fransa penceresinden Avrupa'yı anlamaya çalışan Tanzimat aydınlarında da bundan kaynaklanan benzer kusurların olduğundan söz edebiliriz. Gaspıralı'nın bu döneminin ürünü olan "*Avrupa Medeniyeti'ne Bir Nazar-ı Muvâzene*" başlıklı yazısında, Avrupa medeniyetine karşı ihtiyatlı bir tavır kendini gösterir. Bu yazısında o, İslâm dünyasının ıslahat ve terakkiye olan ihtiyacını vurgulamakla birlikte bunun ölçüsüzce taklit olmaması gerektiğini dile getirmektedir.[\[9\]](#)

Rus tahakkümü mü, geri kalmışlık mı?

Gaspıralı, bu dönemde Rusya gerçeğini kabul ederek, onun güçlü kanatları altında, aydınlanma ve uyanışın gerçekleşebileceği, Rus tahakkümünden daha beter gördüğü geri kalmışlığın bu şekilde yenilebileceğine kanaat getirmiştir. Ayrıca **Rusya-Osmanlı ve İran ittifakı** ile Rusya'nın doğuda kendini emniyete alacağını ve Osmanlı'yı da felakete götüren Rus baskısının sona ereceğini ve sonuçta Rusya Müslümanlarının Türkiye ve İran'daki soydaşları ile daha yakın ilişki kuracağını ümit ediyordu.[\[10\]](#) Bu fikirler, dönemi için son derece stratejik düşünmeyi gerektiren hususlar olarak dikkat çeker.

Türk dünyasında aydınlanma üssü: Bahçesaray

Mecburi olarak Kırım'a dönüşü ardından Gaspıralı, Türkiye ve Avrupa deneyimlerinin katkısıyla kendi cemiyetini daha yakından tanıma ve gözlemeleme fırsatına kavuşmuş, burayı mücadele çizgisinin merkez üssü hâline getirmiştir. Artık o ne yapacaksa *Bahçesaray*'dan yürütecektir. İsmail Gaspıralı, içinde yaşadığı

cemiyetin en temel meselesi olarak “*geri kalmışlık*” olgusunu görür. Cehalet, atalet, fukaralık ve sefaletin hüküm sürdüğü Şark İslâm dünyasını, yaptığı seyahatlerle ve kurduğu temaslar yolu ile yakından incelemiş, buna karşın karamsarlığa düşmeden iyimser bir yol önermiştir. Onun mücadele çizgisine bakıldığında Türk - İslâm dünyası içinde bulunduğu olumsuz şartların onun yazgısı olmadığına yürekten inandığını görürüz. Ancak o siyasi bir kurtuluştan daha çok fikri bir uyanışı daha önemli görüyordu.

Halkçılık ve Meşruiyetçilik

1906’da yayınladığı “*Gündoğdu*” hikâyesinde milleti adına ülküleri olan, iyi yetişmiş, *Danyal Bey* olarak adeta kendi hikâyesini anlatır. Danyal Bey de kendisi gibi, “*milletin hâline aşına olmadıkça millete hizmetin mümkün olamayacağı*” idrak etmiş, ilim ve bilgisini artırıp kendini halkının arasına atmış, milletin her kesimi ile yakın temas kuran *halkçı* fikirlerle dolu biridir. Gaspıralı’nın yetişme çağında Rusya’da en canlı fikir akımı olan *Halkçılık (Narodnizm)* onun fikir dünyasında büyük iz bırakmıştır. Rusya’ya özgü olan bu renksiz akım, Ruslar için özgürlük, gayr-ı Rusların da milli uyanışlarında dayandıkları fikri bir temel hüviyetinde idi. [11] Gaspıralı’nın halkçılığının en büyük amacı, halkı asırlar süren uykusundan uyandırmaktır. Kahramanı da kendisi gibi, milletine “*vakti geçmiş, milleti-i merhume*” dendiği bir çağda tarih, etnografya ve iktisat gibi temel beşeri bilimlerin ışığında, milletin dipdiri olacağına inanmıştı. Bunun ilk şartı, milleti eğitmek ve bilinçlendirmek olmalıydı. Bu yolda yapılacak en öncelikli işlerden biri de gazete çıkarmaktı. Ancak yürütülecek mücadele çizgisinin de meşruiyet sınırları içinde olması gerekiyordu. Bu durumu, hikâyede değişen dünya şartları dâhilinde Rusya’nın da bu değişmekte olduğunu sezen, kendini milli davalara adanmış bir avukat olan *Danyal Bey*’in mücadelesinde görüyoruz. O, Rusya mahkûmu Türklerin hukukunu, Rus hukuk zemininde, meşru yollardan iyileştirmenin mümkün olduğuna inanır.

Belediye reisi olarak 1878’de Bahçesaray’da başladığı görevi ile Rus idaresinin üstün ve zayıf yanlarını daha yakından tanıma fırsatı bulmuş, gazetecilik ve yayıncılık ülküsünü bu dönemde hayata geçirmeyi gözüne kestirmiştir. Bu konuda 5 yıllık

kararlı ve ısrarlı çabaları nihayet başarıya ulaşacaktır. Aslında bu başarı, biraz da idarecilik tecrübesi ile elde edilmiş, çarlık rejiminde nasıl sonuç alınabileceğine dair birikimin ve deneyimin sonucuydu. O, meşruiyetçi çizgisinin esaslarını yine bu dönemde ortaya koymuştur. **1881’de Rusça çıkan *Tavrida* gazetesinde yayınladığı *Russkoye Musulmanstvo* (Rusya Müslümanları) başlıklı 54 sayfalık meşhur eseri, çarlığın Müslüman uyruklarının siyasi, kültürel meselelerini en gerçekçi biçimde ele alan, ilk ciddi çalışma olarak değer taşır.** Gaspıralı’nın kuşkucu Rus idaresini teskin ederek rahat bir çalışma ortamı bulmayı amaçlayan meşruiyetçi yolunun ilan edildiği bu çalışmada, Rusya’nın Türkistan’daki Türk illerini ele geçirmesi, Türk- Tatarları tek bir yönetimde birleştiren ve çağdaşlaşma yolunda Rus birikimini tüm Türk halklarına ulaştıracak bir fırsat olarak selamlanıyordu. **Müslümanlar, Rusya’nın iyi vatandaşları olmaları karşılığında hem haklarını, hem de uygarlık ışığını alacaklardı.** Gaspıralı bu yolda, kendisine gelebilecek Rusya’nın işbirlikçisi suçlamasını da içeren derin bir tartışma bataklığına girmeyi göze almış bulunuyordu. O programında: Milli okulların geliştirilmesini ve eğitimde reform yapılmasını; Milli eğitim merkezlerinin desteklenmesi için “*Cemiyet-i Hayriye*”lerin kurulmasını; Bütün Türklere ortak dilde hitap edecek milli basının faaliyete geçmesini; -Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesini; Müslüman kadının hürriyete kavuşturulmasını; Milli aydınlar zümresinin yetiştirilmesini talep ediyordu.[\[12\]](#)

Tercüman gazetesi ve dilde birlik

Gaspıralı, *Ahmed Mithat Efendi* (1844- 1912 ve *Şemseddin Sami* (1850- 1904) gibi Türk dünyasının ilk aydınlanmacı *ansiklopedist* kuşağı arasında yer alır. Rusya Müslümanları arasında en çok tanınan Ahmed Mithat Efendi’nin onun üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ayrıca, hayat hikâyesinin ve siyasi çizgisinin de onunla büyük bir benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Yayıncılık, gazetecilik, yazarlık, seyyahlık yanında idarecilik de onların ortak yönleridir. Toplumu aydınlatmak ve uyandırmak için, öncelikle ona okuma alışkanlığı kazandırmak gerekiyordu. Bunun için halkın ilgisini çekecek konularda yazmak ve bilgilendirmek bu ansiklopedist kuşağın öncelikli işi olmuştur. Gaspıralı’nın gazetesinin ismini ilham olarak aldığı Ahmed

Mithat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Osmanlı sansürünü aşmada ve yayın çizgisi bakımından da refikine örnek olmuştur. Batı'nın bilim ve teknolojisini almak, ahlaki konularda ihtiyatlı olmak, halkın anlayacağı sade dilde yazmak gibi konular ortak noktaları idi. Gaspıralı, *Şemseddin Sami'nin Kamusü'l-Alam*'ından ilham alarak Rusya Müslümanları için bir ansiklopedi çıkarmaya başlasa da bunu tamamlayamamıştır.

Yayıncılığın gereği olarak dil meseleleri ile yakından ilgilenmiştir. *Tercüman*'ın hatta onun habercisi olan *Tonguç*, *Şafak*, *Ay*, *Yıldız*, *Güneş* gibi düzenli çıkmayan mecmualarının hepsinde dil meselesine büyük önem verir. [13] Gaspıralı'nın 1883'ten ölümüne kadar kesintisiz çıkardığı herkesçe malum *Tercüman* gazetesi Rusya Müslümanlarına zamanın yani çağdaş medeniyetin tercümanı olmak iddiasında idi ki bu iddiasını 1905'ten sonra *Tercümân-ı Ahvâl-i Zemân* olarak başlığında da açıkça belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Gazete yayın hayatı boyunca, bundan çok daha fazlasını gerçekleştirmiştir. Rusça adı *Perevodçik* olan gazete iki dilde yayınlanıyordu ve giderek Türkçe kısım, ağırlığını artırmıştır. Buradaki Türkçe, ne Doğu Türklerinin kullandığı edebi dil *Çağatayca* ne de *Kayyum Nasırî*'nin yazı dili hâline getirmeye çalıştığı *uram (sokak) Tatarçası* idi. Bu yine Bahçesaray'ın ilham ettiği *ortak bir Türk dili* idi. Gaspıralı'nın yaşadığı Kırım'da konuşulan Doğu edebi Türkçesi, kuvvetli Batı Türkçesi tesiri altında kalmıştı. Bu sebeple iki yazı Türkçesinin yakınlaştığı bu bölge, Türk dil birliğinin Orta Türkçe çağındaki Hârezm'e benzer işlev görebilecek bir mekân hüviyetinde idi. Gaspıralı, Kırım'da Türk dünyasında herkesin anlayabileceği ortak bir Türkçe yaratma hayalinin mümkün olabileceğine dair somut bir vasat bulmuştu. O, Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını milli uyanışın ilk şartı olarak görüyordu. ***Frengistan Mektupları'nda***; bir kişiye kendi dilini bilmediğini söylemeyi ona yapılan ağır bir hakaret olarak değerlendirir. Daha önce insiyaki olarak yürüttüğü ortak bir edebî Türk dili tasarısı, **1905** Devrimi ardından, bir müfredat dâhilinde hayata geçirilmeye başlanacaktır. Buna göre o, ilköğretimde mahalli Türk lehçeleri sonrasında özellikle yükseköğretimde ortak edebi Türk dilini öngörüyordu. ***Gaspıralı, "edebi lisan" veya "umumi Türk dili" tabiriyle ifade ettiği sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesidir.*** *Tercüman*'ın başlığına, ünlü "*dilde,*

fikirde işte birlik” şiarının girişi, yine bu dönemde olmuştur. Gaspıralı’ya göre “*Bu dil, balkanlardan Çin’e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi, Kaşgar deveçilerinin de işine yarayacaktı.*” [14]

1905’ten sonra dilde birlik şiarını daha cesaretle ortaya koyan Türkler, bu dönemde yaptıkları kongreler baştan sona, tartışmaları, kayıt ve zabıtları, Türk dilinde olduğu gibi bunların toplanıp neşredilmesi de edebi Türk dilinde olmuştur. Bunda Gaspıralı’nın büyük emeği vardı. Bu dönemde gazetesinde daha açık bir şekilde dil meselelerini ortaya koyabilmiştir. Tercüman’da çıkan yazılarının önemli bir kısmında, *usûl-ı savtiye*, yani alfabe ıslahı, gramer konuları, dilin sadeleşmesi gibi teknik konular yanında kendi dil anlayışını yansıtan değerlendirmeleri içeren yazılar göze çarpar. Bu yazılarına koyduğu başlıklar da dil meselesine verdiği önemi göstermesi bakımından ilginçtir. “*Til, Til, Til*”, “*Can Alıp Can verecek Mesele*”, “*Can Ya ki Dil Meselesi*,” “*Efendiler Lisan Gerek Lisan*” gibi uyarıcı başlıkları tercih eder.[15]

Tercüman gazetesinin dili, bu ortak dili büyük oranda başarmış görünüyordu. Nitekim onun ölümünden sonra 1917 Şubat ve Ekim devrimleri arasından ortaya çıkan milli hükümetler ve kurultaylar sürecinde bunun semereleri toplanmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen kurultay tutanaklarının dili ve buralarda dille ilgili alınan kararlar bunun açık göstergesidir. Nitekim 1917 yılı 1- 11 Mayıs’ında Moskova’da gerçekleştirilen *Birinci Umum Müslüman Kongresi*’nde ilk mekteplerde öğretim dili her kabilenin ana dilinde olurken orta mekteplerde mecburi ders olarak, darülfünunlarda (yükseköğretim) ise öğretim dili olarak umum Türk dili kararlaştırılmıştır.[16] Bu dil sadeleştirilmiş ve bazı yerel özellikler kazanmış Osmanlı Türkçesi idi. Tercüman İstanbul başta olmak üzere Türk dünyasında iyi eğitim görmüş aydınlarca okunmakta özellikle Azerbaycan’da ve Kırım’da büyük rağbet görmekteydi.

Gaspıralı ve eğitim reformu

Gaspıralı, Bahçersaray’ı neşriyat üssü hâline getirdiği gibi eş zamanlı olarak burayı bir eğitim üssü haline de getirmişti. İsmail Bey, 1884’te modern usullerle eğitim

yapan ilk ilkokulunu burada açtı. Öğretmen ve öğrenciler için ders kitapları hazırlayıp bunları kendi matbaasında bastırdı. Yeni öğretim teknikleri yanında öğretim muhtevasını gerçekçi ve bilimsel temellere oturtmaya çalıştı. Bu tür çabalar ilk olarak İdil-Ural boyunda ortaya çıkan ve diğer bölgelere de sirayet eden *Ceditçi* yani yenilikçi hareketin özünü oluşturuyordu. Ceditçilik mekteplerin ders programını ve öğretim anlayışını değiştirmeyi hedefleyen *Usûl-i cedit* yani yeni usul sözünden doğmuştu. Bu tür değişikliklerin yeni nesilleri Ruslaştıracağı endişesi, bu harekete karşı direnişi de beraberinde getirmiştir. Alışageldikleri eski usulü (*usûl-i kadîm*) sürdürmek isteyen gelenekçi ulemanın direnişi de *kadimcilik* denen tutucu bir hareketin doğmasına yol açtı. [17] Çarlık yönetimi de Rusçanın yaygınlaştırılması amacıyla başlangıçta ilk yenilikçi aydınlarla bu kurumların ıslahı konusunda görüş birliğine sahipti. Ancak bu yenilikçi hareket giderek milli bir karakter kazanmaya başlayınca Rus idaresi yenilikçilere gösterdiği müsamahayı terk edip Kadimci harekete destek verecektir. Kadimcilerle Rus idaresinin çıkar ittifakı Bolşevik Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Gaspıralı'nın Tercüman'da denediği dil birliği ülküsünden belki daha fazla olarak onun eğitim ülküsü Türk dünyasında daha kalıcı ve etkili olmuştur. Gaspıralı'nın Kırım'da model olarak tesis ettiği okullar tüm Rusya Müslümanları arasında taklit edildi. Yeni usul hızla yayılmış, Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 tarihinde yeni usulü benimseyen "Cedit" adını alan bu mekteplerin sayıları beş bini bulmuştur. Hatta bu eğitim sistemi Rusya sınırlarını da aştı: Türkiye, İran hatta Hint'e ulaştı. *Orenburg Hüseyniyye Medresesi, Kaman Muhammediye Medresesi, Ufa Aliyeye Medresesi, Bahçesaray Zincirli Medresesi* gibi cedit medreseleri tüm İslam dünyasında üstün eğitim veren medreseler olarak ün saldılar. Buna bağlı olarak okuryazarlık oranı da Tatarların siyasî bakımdan eşit olmak istedikleri Rus toplumunu yakalamış hatta geçmiş görünüyordu. [18]

Gaspıralı'nın aydınlanma ve eğitim mücadelesini, onun deyimiyle "**gaflet-i milliye**" içerisinde olan cemiyetinin tutucuları yanında, *K. P. Pobedonetsev, E. A. Malov, N. İ. Ilminsky, N. Ostroumov* [19] gibi Rusya'da ikna edilmesi en zor oryantalist muarızlarının gözetimi altında yürüttüğünü dikkate alırsak, onun başardıklarının değeri daha iyi anlaşılacaktır. Bu konuda o, Tercüman'ın işini *akrın*

ve *tavuşsuz* yani yavaş ve sessiz yürüttüğünü yazar. Bu yolda Gaspıralı, her ne kadar kuşkucu Rus idaresine karşı siyasi konularda hep ihtiyatlı hareket etmiş olsa da basın- yayın ve eğitim faaliyetleri dışında, özellikle 1905 Devrimi ile başlayan süreçte, Rusya Müslümanları Kurultayları ve İttifakı'nın oluşturulmasında fikirlerini ve aktif liderliğini de esirgememiştir. 1905 Devrimi'ne giden süreç, Rusya'nın tamamının siyasileştiği bir dönemin kapısını açmış, Gaspıralı da bundan nasibini almıştır. Daha 1890'da derginin adına eğitim- öğretim ve Edebiyat yanında Siyasi bir dergi olduğu da eklenmişti. Yine de Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları arasında en nüfuzlu olduğu dönem 1905 öncesindedir. O, siyasetten daha çok kültürel konuların gündemde olduğu bu dönemin rakipsiz toplumsal ve millî lideri olarak temayüz etmiştir. Siyasi heyecanın yeni lider namzetleri yarattığı 1905 sonrasında, Tercüman'ın refikleri de çoğalmıştır.

Gaspıralı ve Sırat-ı Müstakim

Her şeyden önce büyük bir eğitimci olan Gaspıralı'nın, İslâm dininin öncelikle medeniyet demek olduğu ve yanlış anlaşılmasının nedenlerini anlamak ve bunları ortadan kaldırmak şeklinde bir yol seçmiş olduğunu görüyoruz. Bu yönde öncelik verdiği Türkiye'ye tesir edecek yolları sürekli kullanmıştır. Özellikle İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Onun Rusya'da öncülüğünü yaptığı İslâmî anlayışın karşılık bulacağı bir iklimin ortaya çıkması üzerine Türkiye'deki faaliyetlerini artırdığını görüyoruz. Bu faaliyetlerin en yoğun olarak kendini gösterdiği neşriyat sahasında Sırat-ı Müstakim mecmuası dikkat çeker. Mecmua, 1908'de Jön Türk Devrimi'nden hemen sonra İslâmcıların yayın organı olarak kurulmuştu. Başlangıçta hürriyeti ve çoğulculuğu destekleyen, Kanun-ı Esasî ve meşrutiyetten yana bir çizgiye sahip olan Sırat-ı Müstakim, 1908- 1912 yılları arasında kazanlı *Halim Sabit*, *Yusuf Akçura*, *Abdürreşid İbrahim* ve Azerbaycan'dan Ahmet Ağaoğlu'nun da çalışmalarına katıldığı yeni bir İslâmî anlayışı temsil ediyordu[20]. 1908'de *Türk Derneği* kurulduğunda, Sırat-ı Müstakim adeta bu derneğin yayın organı olmuştur. Bu vesile ile Rusya'daki Müslümanların durumuna ilişkin bilgi veren çok sayıda yazıya derginin sayfalarında rastlamak mümkündür. Bu nedenle, bu sıralar istibdata yönelmiş olan Rusya'da Çarlık sansürü derginin Rusya'ya girmesini engellemeye

çalışıyordu. Gaspıralı'da bu mecmua'da “Âlem-i İslâm'ı Uyandıracak Çareler”, “Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans” yanında “Şeyhülislâm Hazretlerine Açık Mektup” başlıklarında üç yazısını yayınlanmıştır. [21] Onun Tercüman'da yazdığı yazılar yanında verdiği konferanslar ve özel yazışmalarının ağırlıklı konusunu hep maarif meselesi teşkil eder. Usul-ı Savtî adını verdiği fonetik usulle okuma yazma, eğitim sisteminin ıslahı, öğretmenlerin, ders kitaplarının ve eğitim müfredatının çağdaşlaştırılıp niteliğinin yükseltilmesi, bu konuların başında geliyordu. Gaspıralı terakkinin ancak ıslahatla yani maarif meselesinin halli yoluyla mümkün olacağını öngörmekteydi. [22] Onun bu konudaki görüşlerinin özetini şu ifadelerde görmek mümkündür: “Türk-Tatarlar, kendi mektep ve medreselerinde kendi dilleriyle Avrupa ulûm ve maarifini, hüner ve sanayiini öğrenmelidirler. Yalnız mektep ve medreselerle iktifa olunmayarak kendi dillerinde kitaplar, risaleler, mecmualar ve gazeteler yazılıp neşir olunmalıdır. Hâsılı milli bir Türk edebiyatı geniş manasıyla vücuda gelmelidir.” [23]

Gaspıralı'nın Sosyal Çevresi

Gaspıralı, Kazan'ın ileri gelenlerinden ünlü sanayici Akçurin ailesinden Zehra Hanım'la evliliğiyle, Rusya'nın hâkim olduğu her yere yayılmış bulunan Kazan Tatarlarının katkısını sağlamış, bu onun ilişki ağını daha da genişletmiştir. Tecessüs içerisinde, kendi cemiyetini, ait olduğu geniş Türk-İslam âlemini, başta Rusya ve diğer Batı dünyası ile karşılaştırdığı gezi yazıları, onu seyyah saymamıza yettiği gibi düşünce dünyasını anlamımıza da yardım eder. *Avrupa, Türkiye, Mısır ve Hindistan* seyahatleri yanında *Taşkent, Buhara, Sibiryâ* gibi Rusya hâkimiyetindeki Türk ülkelerine de ziyaretler yapmış, *Doğu Türkistan*'ın mevcut durumu ve tarihi ile yakından ilgilenmiştir. [24] Kaşgar'da müstakil bir devlet kurmayı başaran ve siyasi mücadelesinin izleri o günlerde hala taze olan *Yakub Bey Atalık Gazi*'yi (ölümü 1877) Türk- Tatarları birleştiren bir lider olarak zikreder. [25] Ayrıca önemli hikâyelerinden biri olan *Arslan Kız*'da Doğu Türkistan Türklerinin 19. Yüzyıldaki Çin ile mücadelesini konu eder. [26] En önemli roman kahramanı olan *Molla Abbas Frensevî*, Taşkent'ten çıkıp Avrupa ve Afrika'ya kadar seyahat eden, Taşkentli bir genç molladır. Bu şekilde, Türklerin yaşadığı tüm bölgelere ait yaşantılar onun

eserlerinde kendini göstermekte, yeni deęerler ve dūřüncelerle bezenmiř ortak ve millî bir Türk edebiyatının vücuda getirilmesinin yolu aranmaktaydı.

Gaspıralı'nın hayatında, onunla hep birlikte olan ve ona hemen her konuda yardımcı olan, askeri liseden arkadaşı Litvanya Tatarlarından *Mustafa Mirza (Davidoviç)*'nin ayrı bir yeri vardır. Özellikle eğitim faaliyetleri ve resmi kurumlarla ilişkilerde onun katkısı büyüktür. Gaspıralı, Azerbaycan Türk yenilikçileri *Hasan Bey Zerdabî, Ünsizade, Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu* ve diğerleriyle sürekli temas hâlinde kaldı. Gaspıralı'nın Türkiye'de II. Meşrutiyetten sonra daha çok tanınır hale gelmesinde eşinin yeğeni *Yusuf Akçura* ve Türkçü çevresinin onun hakkındaki gerçekçi analizlerinin büyük katkısı vardır. Gaspıralı ve kuşağını derinden etkileyen *Cemaleddin Efganî (1838- 1897)*, onda daha çok kültürel İslamcılık konusunda etki uyandırmışken, *Abdürreşid İbrahim* üzerinde ise daha çok siyasi İslâmıcılık konusunda etki uyandırmıştır. Rusya Müslümanlarını uyanışa davet yolunda, Gaspıralı ile mesaisinin çoğu kere keşiştiğini gördüğümüz Abdürreşid İbrahim, onunla benzer kavramları kullanmış olmasına karşın, bu kavramlara yükledikleri anlam bakımından ikisi arasında farklılıklar mevcuttu. Bu kavramlardan biri olan "*İntibah*", yani uyanış sözü, o dönem aydınları için adeta sihirli bir kelime idi. "Gaspıralı için cehaletten, Abdürreşid İbrahim için de esaretten kurtuluşun ilk reğetesi intibahtı. Gaspıralı'nın Türk ve İslâm toplumlarının geri kalmışlığını daha derinden hissettiği görülüyor. Bu olgunun siyasi olduğu kadar eğitim, bilim, kültür, iktisat ve zihniyet temelinde köklerinin derin olduğunu ve her alanda bir terakkiye gerek olduğuna inanıyordu. Abdürreşid İbrahim ise bu meseleye daha siyasi ve yüzeysel boyutta bakıyordu. Buna bağlı olarak onun bulduğu çözüm doğrudan siyasi anlamda kendilerine tahakküm eden Rusya'dan bağımsızlığı almaya yönelikti. Rus karşıtlığını düşünce ve eylemlerinin merkezi hâline getirmiş bulunuyordu. Uyanış ve kurtuluşun en kuvvetli vasıtası da Müslümanların siyasi olarak birliği (*Pan- İslâmizm*) fikri olacaktır. Abdürreşid İbrahim'in Türklerin Birliği (Pan-Türkizm) ile alakası Türklerin aynı zamanda Müslüman olmasından kaynaklanıyordu. Ancak milliyetçilik onun fikrinde halkın uyanması, çalışmaya ve ilerlemeye önem vermesi ile sınırlıydı. Bu bağlamda o, hemen sonuca gitmeye çalışıyordu. Bu sebeple daha çok siyasi bir uyanış peşindeydi. Ruslara karşı daha ihtiyatlı olan Gaspıralı ise Osmanlı, Fransa,

İngiltere, İran gibi bütün siyasi yapılara ve hükümetlere karşı bu ihtiyatını korumasını bilmiştir. Bu anlamda daha diplomatiktir. O, sosyal, iktisadi, siyasi askeri ve zihni topyekûn bir uyanış peşindeydi ve daha uzun vadede ve daha köklü çözümler önermekteydi. Gaspıralı edebiyatçı yönü ile Abdürreşid İbrahim ise ulema yönü ile birbirlerinden ayrışıyorlardı. Gaspıralı'nın uyanış yöntemi aşağıdan yukarıya doğru idi. Bu anlamda sınıflar, muhitler, cinsler, milletler, büyük önem taşıyordu. Bu bakımdan o, kadın sorununu çok önemsiyordu. Bu konu üzerinde daha ayrıntılı duracağız. Abdürreşid İbrahim ise meseleye sınıflar, cinsler açısından değil daha yüzeysel olarak bakmayı tercih ediyordu ki, bu da daha çok “*âlem-i İslâm*” cihetinde idi.[\[27\]](#)

Gaspıralı ve kadın sorunu

Türk çağdaşlaşmasında kadın hakları ve kadının toplum içerisindeki konumunun yükseltilmesi konusu öncelikli bir yer tutar. Gaspıralı, bu konuyu hayatının ve düşüncesinin merkezine almış, Türk İslâm dünyasında öncü bir rol üstlenmiştir. İsmail Gaspıralı daha 1881'de *Tavrida Gazetesi*'nde Rusça olarak yayınlanan mezkûr makalesinde kendi ilân ettiği programında “*Müslüman kadının hürriyete kavuşturulmasını*” milli uyanışın ön şartı görüyordu. Sıradan halka ulaşmak için daha kullanışlı gördüğü roman ve hikâyelerinde dikkat edilirse bazen açıktan bazen da geride en temel sorun olarak kadının eğitimi, cemiyet içerisinde eşit ve saygın bir konuma gelmesi konusunu işler. Onun kadın kahramanları başlı başına bir çalışma konusu olacak zenginliktedir. Güçlü kişilikleri olan, sorumluluk alan, iyi eğitilmiş, üretken, faydalı, aydın kadınlardır. Frengistan Mektuplarında onu letafetiyle çarpan ama iffeti konusunda eksik gördüğü Jozefin, eğitiminden güzelliğine, ahlakından milliyetçiliğine kadar ideal bir Fransız kızı olarak sunduğu *Mösyö Şalon*'un kızı *Margarita*, Batı medeniyetinin güçlü kadınları olarak tasvir edilir. Kendi uygarlığı için Kaşgar bölgesini Çin istilasından kurtaran *Arslan Kız* namını verdiği *Gülcemal* en güçlü kadın kahramanlarından. Gül Cemal, yüksek ahlakı, vatanperverliği, yiğitliği ile *Namık Kemal*'in *Vatan Yahut Silistre*'sindeki *Zekiye*'yi hatırlatır. He düşünce önderi gibi Gaspıralı'nın ütopyasını anlattığı, “*Darürrahat Müslümanları*” adlı eseridir. Bu eser Endülüs bakiyesi yeryüzünden kaybolmuş ama her alanda ileri gitmiş bir İslâm toplumunu anlatır.

Buradaki ideal toplumda kadınlar erkeklerden geri kalmazlar, kızlar eğitimden ülke yönetimine kadar söz sahibidirler. Burada tek eşlilik hâkimdir. Molla Abbas'ın gönlünü kaptırdığı *Feride Banu* ve hükümdarın eşi *Hatice Banu*, İslâm toplumunda söz sahibi hanımlar olarak anlatılır. Gaspıralı'nın kadın sorununu en çarpıcı bir şekilde işlediği hikâyesi "*Kadınlar Ülkesi*"dir. İngilizlere karşı, Fransız gizli servisi elemanları ile ittifak halinde Cezayir'den Sudan'a Mehdi hareketine katkı sağlamak için Büyük Sahra'yı geçerken dünyadaki erkek egemen toplumu ters yüz eden kadınların yönettiği bir ülkeye düşerler. Burada her şey dünyadaki tersine işlemektedir. Burada kadınlar erkek gibi, erkekler de kadın gibidir. Kadınlar çok eş almakta, erkekleri kapatmakta, insan gibi görmemektedirler. Bu şekilde erkeklerin kadınlara yaptıkları haksızlıkları çarpıcı bir şekilde gözler önüne serer. [28] Gaspıralı eşi *Zehra Hanım*'ı davasının ve işinin ortağı olarak toplum içine sokmuş, yine 1906 yılında Gaspıralı'nın Tercüman'ı yanında kadın hakları konusuna hizmet için çıkardığı "*Âlem-i Nisvan*" (Kadınlar Âlemi) adlı dergi kızı *Şefika hanım* tarafından 1910 yılına kadar devam ettirilecektir.

Gaspıralı ve üçüncü yol

Gaspıralı'yı "*Türklüğün muallimi*" olarak tavsif eden Akçura, onun düşüncelerinin esasını iki temel meselenin teşkil ettiğini söyler. Bunlardan birincisi Avrasya'yı dolduran büyük bir milletin yani Türklerin geri kalmışlığının ve zayıflığının nedenleri, ikincisi ise Türk milletini mukadder mahvoluştan kurtarmak için ne yapmalı? Meseleleridir. [29] Bütün hayat hikâyesinin bu meselelere bulunduğu cevapları hayata geçirmek için uğraşmasından ibaret olarak tanımlar.

Gaspıralı'nın o dönemin güç şartlarında açık fikirliliği, seyahatleri ve öğrenme aşkı sonucunda sahip olduğu bilgi ve görgüsü yanında, oluşturduğu ilişki ağına dikkat edilirse, onun uyanış ve çağdaşlaşma yönteminin sadece Rusya mahkûmu Müslümanlar için değil, tüm Şark İslâm dünyası için geçerli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. O, ünlü İngiliz Tarihçi *Arnold Toynbee*'nin güçlü medeniyetler karşısında yenilen uygarlıklar için kaçınılmazlık olarak öngördüğü *Zealotism ve Herodianism* [30] biçimindeki tutucu ve teslimiyetçi olan iki tarz davranış kalıbının dışında, bir üçüncü yol peşinde koşmaktaydı. Köklerinden ve kimliğinden kopmadan

çağdaşlaşmanın mümkün olabileceğine inanmış ve çevresini de buna inandırmıştır. Kendi cemiyetinde en çok eksikliğini hissettiği şeylerin başında keşif ve fetih ruhunun yitirilmesi sonucunda doğan tecessüs eksikliği idi. Bu ruhu yeniden canlandırmak gerekmekteydi. Gaspıralı bu uğurdaki çabalarının meyvelerini görmüş, çağdaşlaşmayı Müslümanlar ve Türkler için manevî bir intihar olarak gören aşırı eğilimlere karşı mücadele etmekten de çekinmemiştir. O taraf olduğu konularda bile mutedil bir tavır takınmış, duygusal karşıtlıktan ziyade, akılcı ve gerçekçi bir şekilde anlamayı tercih etmiştir. Kadimcilik ve Ceditçilik tartışmalarının en hararetli olduğu 1909'da doğal lideri olduğu Ceditçilik akımındaki aşırılıkları da eleştirmekten çekinmemiş, bilimsel bir gözle bakarak her iki görüşü toplum hayatının doğal halleri olarak değerlendirmiştir. [31]

Gaspıralı'nın bir çeşit *almanak* türü yıllıklar hazırlayarak aydınlanma ve milli uyanış yolundaki gelişmelerin seyrini somut göstergelerle yakından izlemesi, rasyonel yönünü ortaya koyan önemli bir husustur. Rusya'da matbuat ve İslamî neşriyatın sayısal veri olarak dökümünü, gazetesinde ve bazen gazetenin eki olarak neşrederek, hem bu oranları aşmaya yönelik bir iştihak yaratmaya çalışmış, hem de bize bu konuda önemli bir veri bırakmıştır. Bu tür yıllıklarda, matbaaların isimleri, çıkan gazetelerin ve basılan kitapların yazar, basım yeri ve yılı, türü, tam künyeleri yanında nicelik ve nitelikleri bakımından değerlendirilerek verilmekteydi. Ayrıca, mekteplerin ve kültür hayatının genel durumu da bu yıllıklarda değerlendirmeye tabi tutulmuştur. [32]

“Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan” ve “İvan ile Süleyman” hikâyelerinde yeniliğe ve dış dünyaya açık olan Hıristiyan cemiyeti ile yeniliğe sırtını dönen ve içine kapanan Müslüman Türk cemiyeti arasında hayatı algılayış farklılıklarını ortaya koyar. Kadercî Müslüman Türk insanı ile yazgısını eline alan Rus insanı arasında farklılaşmanın sonucu iki cemiyet arasındaki kopuşu anlatır. Müslüman cemiyetini bekleyen kaçınılmaz acı sonu, herkesin anlayacağı bir şekilde ortaya koymaya çalışır. Birinci hikâyesinde *Şirvanşahlar* soyundan Azerbaycanlı köklü bir bey ailesinden olan *Ahmet Bey* ve oğlu *Cevat Bey* ile onların baş kethüdası Ermeni *Bedros Ağa*'nın ailelerini karşılaştırır. Bu bey ailesinin görkemli zenginliği, tutuculukları ve eğitime önem vermemeleri yüzünden bir nesil geçmeden yeniliğe

açık ve eğitime önem veren Bedros Ağa'nın çocuklarının eline geçer. İkinci hikâyesinde de yine geleneksel zihniyet içinde debelenen Müslüman Türk cemiyetinin mensubu Süleyman ile yeniliğe açık Rus cemiyetinin mensubu İvan'ın hayatta elde ettiği muvaffakiyete bakarak Türk cemiyetinin modernleşmesinin zaruretini anlatır. Gaspıralı uyuşukluğa, tembelliğe, karanlığa, geri kalmışlığa ve cehalete karşı mücadelesinde, uyanış ve aydınlanmayı, yenileşme ve ilerlemeyi, birleşme ve dayanışmayı önermiştir. Yine, Gündoğdu hikâyesinde Moskova'da düzenlenen bir etnografya sergisi vesilesi ile Rusya'nın Müslüman Türk halklarının eski çağlara ait yöntemlerle elde edilen ürünleri ile *Leh, Litvan, Fin*[\[33\]](#) gibi Rusya'nın Hıristiyan halklarının sergilediği o dönemin katma değeri yüksek teknolojik ürünlerinin karşılaştırılmasını yaparak, iki dünya arasındaki gelişme farkını ortaya koymaya çalışır.

Gaspıralı, “*Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*” başlıklı risalesini 1885 yılında İstanbul'da Türkiye okurları için kaleme almış, buradaki fikirleri ancak 20 yıl sonra Rusya Müslümanları ile paylaşmıştır. Muhtemelen bu gecikme, Osmanlı Türklerini Batılılaşma serüvenine daha erken girmiş olmaları nedeniyle Batı medeniyetine ilişkin yapılacak eleştirel değerlendirmeleri anlamada onları daha olgunlaşmış seviyede görmesinden kaynaklanmaktadır. Mahkûm durumdaki Rusya Müslümanları için bu tür değerlendirmeler onların çağdaşlaşma yönündeki ihtiyaçlarını eksiltebilirdi. Gaspıralı ve sonraki kuşak ki aralarında Akçura, Sadri Maksudi gibi isimler bulunuyordu, Rus liberalleri ile daha iyi ilişki kurmuşlardı. Nitekim 16- 21 Ağustos 1906 tarihlerindeki Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kurultayı'nda *Müslüman İttifakı*, Rus Liberal Demokrat *Kadet partisi* ile işbirliği yapmıştır. 1905 Devrimi'nden sonra Kazan ve Bakû gibi Türk aydınlanma merkezlerinde 3. Kuşak yenilikçi aydınların Sosyalist sol fikirlere daha açık olmaya başladığı bir dönemde, uyanışın milli karakterini kaybetme riski belirince Gaspıralı, Tercüman'da “*İştirakiyyun*” başlığı altında yayımladığı makaleler dizisinde buna karşı yeni nesilleri uyarma gereği duymuştur.[\[34\]](#)

Gaspıralı, insanlık tarihi yeni bir yol ayırımına girerken 1. Dünya Savaşı'nın şafağında 11 Eylül 1914'te mücadele üssü haline getirdiği Bahçeray'da öldü ve orada defnedildi. Gaspıralı'nın vefatı Tüm Türk dünyasında büyük bir yankı

yaratmıştır. Kazan'da *İl*, *Vakit*, *Kuyuş* ve *Yıldız* gazeteleri onun hayat hikâyesini, hizmetlerini anlatan resimleriyle süslenmiş haber, makale ve taziye telgraflarını neşrederken Türkiye'de başta *Türk Ocakları* çevresi özel bir önemle vefatla ilgilenmiştir. *Türk Ocağı*, *Türk Yurdu*, *Türk Bilgi Derneği* ve *İslam Mecmuası*, adına ortaklaşa Ayasofya'da geniş katılımlı bir mevlit düzenlemiştir. Ayrıca, 27 Teşrinisani 1330/10 Aralık 1914 tarihli *Türk Yurdu* dergisi "*Türklerin büyük muallimi İsmail Bey Gasprinski ruhu için el fatiha*" üst başlığıyla 72. Sayısını ona ithaf ederek çıkar. Bu sayıda şair *Mehmet Emin Yurdakul* ve *Celal Sahir Erozan* ona hitaben yazdıkları birer şiir ile katkıda bulunmuşlardır. Hamdullah Suphi Tanrıöver, "*Ben Onu Gördüm*" başlıklı onun büyüklüğünü anlatan değerlendirme yazısı ile dergide yer alır. Yusuf Akçura "*Muallime Dair*" başlıklı yazısı ile Ahmet Ağaoğlu ise "*İsmail Bey Gasprinski*" başlık devamı olan bir yazı ile katılırlar. Ayrıca onun kendi kaleminden çıkma biyografisi ve "*İsmail Bey'e Türk Milletinin İhtiramı*" başlığıyla onun vefatının akisleri haber olarak verilir. Ayrıca dergide onun iki adet el yazı mektubu sureti, Mehmet Emin Yurdakul'a ölümünden on altı yıl önce yazdığı bir mektubun neşri de iki fotoğrafla birlikte yer almıştır.

Gaspıralı, Türkçü, İslâmcı ve çağdaşlaşmacı yönüyle Türk aydınlanmasının Türkiye, Azerbaycan ve diğer bölgelerde görülen eklektik olan genel karakterini şahsında temsil eder. Yukarıda ifade edildiği gibi, farklı kültür ve milliyetlere hoşgörülü, gerçekçi, meşruiyetçi, halkçı ve milli uyanış peşinde koşan, iyimser, kararlı ve bilimsel düşünceye önem veren, açık fikirli idealist bir yenilik öncüsü olarak Türk düşünce hayatında ve Türk dünyasında sürekli etkiye sahip bir çizginin temsilcisidir. Bugün hala onun yaşadığı dönemdeki sorunlarla boğuştuğu görülen Türk ve İslâm dünyası için bu çizginin ne denli gerekli olduğu kendiliğinden daha iyi anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966.

Abdullah Gündoğdu, “Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usûl İncelemesi”, **Abdürreşit İbrahim ve Zamanı**, Haz. A. M. Dünder, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 43-54.

Ahmet Kanlıdere, **Reform Within Islam The Tajdid And Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation Or Conflict?**, Eren Yayınları, İstanbul, 1997

Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medenî Uyanış devri”, **DTCFD**, XXIV/3-4 (1969), s. 94-195.

Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bak. Yay, Ankara, 1990.

Arnold J. Toynbee, **A Study of History**, Vol. 1: Abridgement of Volumes I-VI, Vol. 2: VII- X, Oxford University Press (December 10, 1987). (Daha özet Türkçe çevirisi için bk. Arnold Toynbee, **Tarih Bilinci**, 2. cilt, Bateş yayınları, İstanbul, 1978.)

Edward James Lazzerini, **İsmail Bey Gasprinskii And Muslim Modernism In Russia, 1878-1914**, University Of Washington, Ph.D., 1973.

Frank W. Thackeray, **Events that Changed Russia Since 1855**, Edit. Greenwood Press, USA, 2007.

Halil Ebul Hanif, **Usûl-ı Cedîdge Karşu Birinci Adum**, Örnek Matbaası, Kazan, 1910.

İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme 1850- 1917**, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.

İhsan Ilgar, **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1988

İsmail Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri**, (Hızl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov), Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2003.

İsmail Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2004.

İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2008.

İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 4, Eğitim Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2017.

Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Nadir Devlet, **İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist**, İstanbul, 2011.

Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2002.

Serge A. Zenkovsky, **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İ. Kantemir, Ankara, 1971

Simon Dixon, **The Modernisation of Russia 1676- 1825**, Cambridge University Press, 1999.

Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, Haz. A. Tekin, a. Z. İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Zafer Toprak “II. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık” **Toplum ve Bilim**, Bahar 1977, sayı 1. s. 92- 123.

Zeki Velidi Togan, “Gasprinski İsmail”, **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981).

[1] Simon Dixon, **The Modernisation of Russia 1676- 1825**, Cambridge University Press, 1999, pp. 1- 24; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 143 vd.; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bak. Yay, Ankara, 1990, 1-91; **Events that Changed Russia Since 1855**, Edit. Frank W. Thackeray, Greenwood Press, USA, 2007, s. 1- 84.

[2] Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2002, s. 65.

[3] Avrupa sömürgeciliğine karşı Doğu’nun durumu ve Asya’da oluşan tepkiler konusunda yeni değerlendirmeleri ihtiva eden bir çalışma olarak bkz. Pankaj Mishra, **Asya’nın Batı’ya İsyanı**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

[4] Abdullah Gündoğdu, “Türkiye’de İslamcılık ve Gelenek”, **Historia 1923**, Sayı 3, Yaz 2017, s. 8-22.

[5] İdil- Ural Türklerinin yenileşme hayatına genel bir bakış için başlıca çalışmalar şunlardır: Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966; Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medenî Uyanış devri”, **DTCFD**, XXIV/3-4 (1969), s. 94-195; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999; Ahmet Kanlıdere, **Reform Within Islam The Tajdid And Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation Or Conflict?**, Eren Yayınları, İstanbul, 1997; İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme 1850- 1917**, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.

[6] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 11- 16.

[7] İsmail Gaspıralı üzerine yapılan çalışmalarda onun hayatı, kişiliği, faaliyetleri, düşünceleri çok çeşitli yönlerden ele alınmaktadır. Bizim yararlandığımız, doğrudan onun üzerine yapılan başlıca çalışmalar şunlardır: İsmail Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri**, (Hzl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov), Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2003; İsmail Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2004; İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2008; İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 4, Eğitim Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 2017; Edward James Lazzerini, *İsmail Bey Gasprinskii And Muslim Modernism In Russia, 1878-1914*.University Of Washington, Ph.D., 1973; Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul, 2011; Zeki Velidi Togan,

“Gasprinski İsmail”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, V.II, 1965, Leiden, E. J. Brill, p. 979-81 (EI, 2 (1965) 2; 979-981).

[8] Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, s. 364.

[9] İsmail Gaspıralı: *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 158- 184

[10] “Bahçeraray Mektupları”, s. 61, “Rus Doğu antlaşması”, İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 122- 157.

[11] *Halkçılık* düşüncesi, esas olarak Kırım Savaşı ardından, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Rus Çarlığının muhataralı siyasi ve fikir ortamında gelişen народничество (*Narodničestvo*) hareketi içinde ortaya çıkan bir akımdır. Bu kavram, Rusçada halk anlamına gelen народ (*Narod*) sözcüğünden türetilmiştir. Bu hareket mensubu için kullanılan *Narodnik* sözü ise halkçı, popülist demektir. Alt gelir gruplarına seslenen Rus aydını, çarpık ve çalkantılı Rus toplum yapısına “halka doğru” hareketiyle çözüm aramıştı. Bkz. Zafer Toprak “II. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık” *Toplum ve Bilim*, Bahar 1977, sayı 1. s. 92- 123

[12] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 77- 121; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin.*, s. 17- 18.

[13] Zeki Velidi Togan, “Gasprinski İsmail”, s. 980; Akçura, *a.g.e.*, s. 360.

[14] Akçura, *a.g.e.*, s. 355- 364.

[15] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, s. 23- 203.

[16] İhsan İlgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 346.

[17] Kadimcilerin düşüncelerini birinci elden öğrenmek için bkz. Halil Ebul Hanif, *Usûl-ı Cedîdîge Karşu Birinci Adum*, Örnek Matbaası, Kazan, 1910; Edward James Lazzerini, *Ismail Bey Gasprinskii And Muslim Modernism In Russia, 1878-1914*, University Of Washington, Ph.D., 1973, pp. 171- 197.

[18] Serge A. Zenkovsky, **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İ. Kantemir, Ankara, 1971, s. 37- 57; Nadir Devlet, **İsmail Gaspıralı Unutturulan.**, s. 157.

[19] Победоносцев, Константин Петрович (1827- 1907), Малов, Евфимий Александрович (1835- 1918), Николай Иванович Ильминский (1822- 1891), Остроумов Н. (1846- 1930).

[20] Derginin İslâmi modernleşme açısından önemi konusunda bkz. Akşin Somel, “Sırat-ı Müstakim: Islamic Modernism in the Ottoman Empire, 1908-1912”, **The Journal of the Middle Est Studies Society**, 1/1, s. 50- 80.

[21] Sırât-ı Müstakîm, Sayı 42 s. 248, Sayı 48, s. 345- 346, Sayı 49, s. 359- 364, Yıl, 1325/1909.

[22] Bkz. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 4, Eğitim Yazıları.**

[23] Akçura, **Türk Yılı 1928**, s. 359.

[24] Bkz. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 3 Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları**, s. 313- 477.

[25] “Rusya Müslümanları”, İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri**, s. 80.

[26] “Arslan Kız”, İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri**, s. 362- 403.

[27] Abdullah Gündoğdu, “Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usûl İncelemesi”, **Abdürreşit İbrahim ve Zamanı**, Haz. A. M. Dünder, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 43-54.

[28] Bkz. İsmail Gaspıralı: **Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri**, (Hızl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov), Ötüken Neşriyatı, 2. Baskı., İstanbul 2003.

[29] Akçura, **Türk Yılı 1928**, s. 358.

[30] Arnold J. Toynbee, **A Study of History**, Vol. 1: Abridgement of Volumes I-VI, Vol. 2: VII- X, Oxford University Press (December 10, 1987), pp. 231- 240. Daha özet Türkçe çevirisi için bk. Arnold Toynbee, **Tarih Bilinci 2. cilt**, Bateş yayınları, İstanbul, 1978, s. 462- 468.

[31] “*Heyet-i ictimâiyemizi bugün en ziyade zehirleyen ve milletimizin ekser işlerine belki saadet-i istikbâliyesine set çeken Kadimcilik ve Ceditçilikte görülmekte olan ifrattır. Kadimcilik ve Ceditçilik, maişet-ii cemiyet ile beraber doğmuş tabîî hallerdendir.*”, “Kadimcilik ve Ceditçilik”, Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri**, s. 273.

[32] Bkz. “Rusya’da Matbuât ve Neşriyât-ı İslâmiye”, a.g.e., s. 245- 250; “Mebâd-i Temeddün-i İslâmiyân-ı Rus”, a.g.e., s. 251- 272.

[33] Ceditçilik ve dolaylı olarak Türk yenileşmesi üzerinde Rusya mahkûmu halkların gösterdiği başarılı yenileşme hamlesinin etkisi ayrı bir çalışma konusudur. Bu konuda özellikle Fin yenileşmesinin öncülüğünü üstlenen bir avuç aydının tüm olumsuz koşullara rağmen elde ettiği başarıyı konu edinen Grigory Petrov’un **Beyaz Zambaklar Ülkesi**’nde adlı eserinin Türk yenileşme hareketinin büyük önderi Atatürk tarafından ülkedeki okulların özellikle askeri okulların müfredatına konmasını istemesi ilginç bir bağlantı oluşturur. Bu bağlantı, Rusya Türklerinden Türkiye’ye uzanan Türk çağdaşlaşmasının köklerinin anlaşılması bakımından önemlidir.

[34] Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri**, s. 158- 221.

FacebookTwitterWhatsAppMixPaylaş

İlgili yazılar:

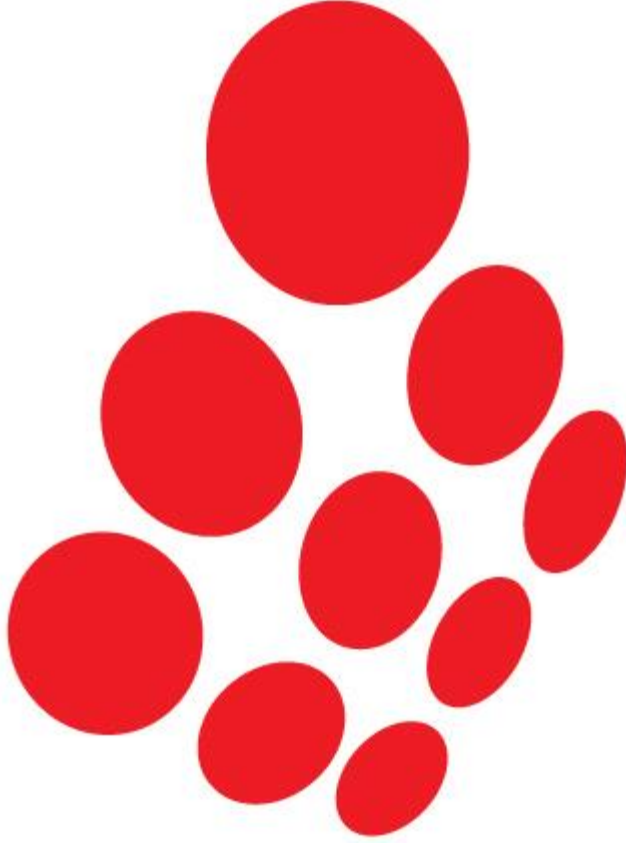
“Milliyetçiliğin Altın Çağı”

1931-1975 Yılları arasındaki Türkçü dergilerin temel meselesi: Gençlik inşası

Ahmet Ağaoğlu Mirasından Yapraklar

Peki ben ne

yapabilirim?

Bizi okuyor, beğeniyor ve “Peki ben ne yapabilirim?” diye soruyor musunuz? Bağış yaparak bizi destekleyebilirsiniz. Bağışlarınızla faaliyetlerimiz daha sık, daha geniş ve daha etkili olacaktır. [TIKLAYINIZ](#)

Yazarın MİSAK'taki yazıları

- İslâm toplumlarının gerikalmışlık sorunu karşısında İsmail Gaspıralı'nın yenilikçi çizgisi
- Türk tarihçiliğinde Cengiz sorunu

- Türk dünyasında ortak sanat anlayışı mümkün mü?
- Türkiye'de İslamcılık ve gelenek
- Kazakistan ve Özbekistan'da kurucu kimlik unsuru olarak tarihçilik
- Sovyet sonrası Türkiye ve Türk dünyası ilişkileri
- Türk tefekkür hayatında Gökâlîp ve Akçura